

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W GDAŃSKU

POMORANIA ANTIQUA

T. XXVI

Gdańsk 2017

Redaktor
prof. nadzw. dr hab. Tadeusz Grabarczyk

Komitet Redakcyjny
Ewa Trawicka, prof. dr Romuald Schild, prof. dr Błażej Śliwiński,
prof. dr hab. Witold Świątosławski, prof. dr hab. Maciej Kaczmarek

Sekretarz Redakcji
Beata Ceynowa

Skład komputerowy
Joanna Ossowska

Korekta
Elżbieta Pękała

Materiał ilustracyjny
P. Banaszak, K. Dąbrowska, J. Freza, P. Fudziński, P. Gan, M. Gębicki, R. Janczukowicz,
Z. Jankowski, M. Jasińska, A. Kamrowski, I. Karoń, A. Kleina, D. Król, M. Majewski,
M. Marczewski, A. Naleźny, K. Niedziółka, K. Ody, M. Pawlikowski, P.M. Pogodziński,
A. Rembisz-Lubiejewska, A. Sokół, A. Sosnowska, M. Sudoł, J. Szmit, M. Szostakiewicz,
S. Wadył, K. Wiącek, J. Wrzesiński, R. Żukowski

Projekt graficzny okładki
Elżbieta Erzepki, Bogdan J. Kowalewski
wg projektu Wojciecha Jakubowskiego

INSTYTUCJA KULTURY
SAMORZĄDU
WOJEWÓDZTWA
POMORSKIEGO

Adres Redakcji
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
ul. Mariacka 25/26, 80-833 Gdańsk
www.archeologia.pl, e-mail: sekretariat@archeologia.pl
tel. 58 322 21 00, fax 58 322 21 11

© Copyright Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
2017 Gdańsk, Poland

PL ISSN 0556-0691

SPIS TREŚCI

R O Z P R A W Y

JUDYTA J. GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA ABC chorób zapalnych w paleopatologii	7
JUDYTA J. GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA Paleopatologia w polsce. Uwagi, propozycje	35

M A T E R I A Ł Y

ANNA REMBISZ-LUBIEJEWSKA Surowce krzemienne w życiu wspólnot łuzycyckich pól popielnicowych na przykładzie osady w Rudzie, pow. Grudziądz, woj. Kujawsko-pomorskie, stanowisko 3–6	45
PIOTR FUDZIŃSKI, EDYTA PRZYTARSKA, MIROSŁAW FUDZIŃSKI Siekierka z podniesionymi brzegami z okolic Kapina	71
PAWEŁ GAN, ROBERT ŻUKOWSKI Badania archeometryczne elementów rzędu końskiego – phaler, znalezionych w okolicach Starogardu Gdańskiego	79
JUDYTA OSTAPIAK Urna z Grabowa Bobowskiego jako obraz i medium obrazowe	93
KAMIL NIEDZIÓŁKA, MARTA JASIŃSKA Cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w Szemudzie, powiat wejherowski, stan. 4	105
ANEKS	
PIOTR BANASZAK Analiza antropologiczna przepalonych szczątków kostnych z miejscowości Szemud, stan. 4, gmina loco, woj. pomorskie	139
MACIEJ PAWLIKOWSKI, ANNA STROBIN Badania mineralogiczno-petrograficzne właściwości sorpcyjnych węgli drzewnych z cmentarzyska z okresu przedrzymskiego w Babim Dole–Borczu, stan. 2, powiat Kartuszy	155

BARTOSZ KONTNY, SŁAWOMIR WADYL
Zaskakujące znalezisko z wczesnego okresu wędrówek ludów z Gdańska ... 165

ANEKS

MIROSŁAW SAWCZAK
Wyniki analizy spektralnej składu chemicznego srebrnej skuwki
z wczesnośredniowiecznego grodziska w Gdańsku 177

Z D Z I E J Ó W A R C H E O L O G I I

BEATA BIELIŃSKA-MAJEWSKA
Z historii badań nad schyłkowym paleolitem Torunia i jego okolic 181

P O P U L A R Y Z A C J A A R C H E O L O G I I

MARTA BLOCH-POGODZIŃSKA, PAWEŁ MAREK POGODZIŃSKI
Oswajanie miejsc. Różnorodne formy prezentacji wyników badań
archeologicznych jako element turystyki kulturowej w północnej części
województwa pomorskiego 197

DANUTA KRÓL
Stanowiska archeologiczne w nadmorskim krajobrazie kulturowym
– na przykładzie Osłonina i Rzucewa, gmina Puck 219

P O L E M I K I

DANUTA KRÓL
„A może świadomi łowcy?” Głos w dyskusji do artykułu Pawła Marka
Pogodzińskiego Neolityczni łowcy fok z Rzucewa – wyspecjalizowani zabójcy
czy przygodni myśliwi (przyczynek do badań) 233

BEATA BIELIŃSKA-MAJEWSKA

Z HISTORII BADAŃ NAD SCHYŁKOWYM PALEOLITEM
TORUNIA I JEGO OKOLIC

WSTĘP

Założeniem artykułu¹ jest zwrócenie uwagi na znaleziska krzemienne odkryte na terenie Torunia i w jego najbliższej okolicy oraz przedstawienie w zarysie historii badań archeologicznych związanych ze schyłkowym paleolitem na prezentowanym obszarze. Z uwagi na to, iż w szerszych opracowaniach dotyczących omawianej epoki w Polsce, znaleziska krzemienne pochodzące z tych terenów nie są uwzględniane w stopniu zadowalającym, podjęto próbę przedstawienia aktualnego stanu wiedzy w tym zakresie, omawiając również materiały archiwalne².

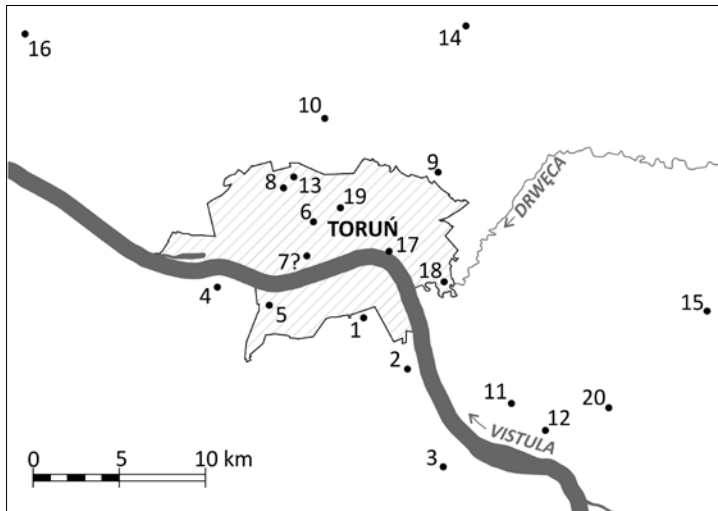
Przyjęte w tytule referatu określenie *Toruń i jego okolice* rozumiane jest jako teren położony w głównej mierze po obu stronach Wisły, zlokalizowany zasadniczo w obrębie współczesnego miasta, jak również obszar oddalony od tego miejsca (do ok. 25 km). Przyjmując podział historyczny, obszar po prawej stronie Wisły na północ – to ziemia chełmińska, teren po lewej stronie – na południe – to Kujawy, natomiast część wschodnia to ziemia dobrzyńska. Zgodnie z podziałem Jerzego Kondrackiego (2009), omawiany zakres terytorialny na północ zajmuje obszar Pojezierza Chełmińskiego, na południe Kotlinę Toruńską, a na wschód obszar Pojezierza Dobrzyńskiego.

HISTORIA BADAŃ

Po przeprowadzeniu kwerend źródłowej i bibliotecznej ustalono, że znaleziska krzemienne wiązane ze schyłkowym paleolitem, znajdujące się na omawianym terenie, w większości pozyskano w drodze badań powierzchniowych – weryfikacyj-

¹ Informacje zawarte w niniejszym artykule autorka zreferowała podczas 13. Warsztatów Krzemieniarskich SKAM: *Artefakty kamienne – metody i historia badań*, które odbyły się w dniach 28–30 września 2016 r. we Wrocławiu.

² Archiwalnymi określone zostały umownie materiały krzemienne pozyskane do 1970 r.

Ryc. 1. Lokalizacja znalezisk krzemiennych łączonych ze schyłkowym paleolitem w Toruniu (i okolicach); bez numeracji stanowisk: 1 – Brzoza (dawniej Toruń-Rudak), 2 – Brzoza (wieś), 3 – Otłoczyn, 4 – Nieszawka, 5 – Toruń-Podgórz, 6 – Toruń (Kozackie Góry), 7 – Toruń (wzgórza piaskowe), 8 – Toruń (Wrzosey), 9 – Grębocin, 10 – Łysomice, 11 – Dzikowo, 12 – Osiek nad Wisłą, 13 – Toruń (Lisi Ogon), 14 – Kamionki Duże, 15 – Skrzypkowo, 16 – Rzęczkowo, 17 – Toruń (Wianki), 18 – Toruń (Kaszczorek), 19 – Toruń (Fort Żółkiewskiego), 20 – Sądziejno

Fig. 1. Locations of flint finds associated with Late Palaeolithic in the area of Toruń (in given area; without defining specific sites' location): 1 – Brzoza (former Toruń-Rudak), 2 – Brzoza (village), 3 – Otłoczyn, 4 – Nieszawka, 5 – Toruń-Podgórz, 6 – Toruń (Kozackie Góry), 7 – Toruń (sand hills), 8 – Toruń (Wrzosey), 9 – Grębocin, 10 – Łysomice, 11 – Dzikowo, 12 – Osiek nad Wisłą, 13 – Toruń (Lisi Ogon), 14 – Kamionki Duże, 15 – Skrzypkowo, 16 – Rzęczkowo, 17 – Toruń (Wianki), 18 – Toruń (Kaszczorek), 19 – Toruń (Fort Żółkiewskiego), 20 – Sądziejno

nych, zostały odkryte przypadkowo lub pochodzą z pojedynczych badań wykopaliskowych (ryc. 1). W oparciu o literaturę i dostępne źródła krzemienne, przechowywane głównie w Muzeum Okręgowym w Toruniu (MOT) oraz w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (IA UMK) ustalono, że pierwsze wzmianki o wyrobach krzemiennych odkrytych w Toruniu, zarówno po prawej, jak i lewej stronie Wisły, pochodzą z końca XIX i początków XX w. Odkrycia te można łączyć z działalnością członków ówczesnego towarzystwa Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn i utworzonym Städtisches Museum oraz z muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu (Bielińska-Majewska, Kucharski 2014). Wśród głównych zadań ówczesnych towarzystw było m.in. gromadzenie i kolekcjonowanie zabytków przeszłości, w tym również znalezisk kamiennych. Przypomnienia wymaga fakt, iż Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn (C-V) powstało w 1853 r. z przekształcenia założonego w 1839 roku Stowarzysze-

nia na rzecz budowy pomnika Mikołaja Kopernika. Idea powołania instytucji poszukujących źródeł do historii lokalnej, zachowywania świadectw historycznych i dzieł sztuki oraz wspierania działań naukowych i artystycznych, zrodziła się w środowiskach nauczycieli gimnazjalnych i kupców. Rok 1860 to czas organizowania przez Hermanna Adolpha (zajmującego się w latach 1861–1889 archeologicznymi zabytkami w Städtische Museum) pierwszych ekspedycji – wycieczek archeologicznych (Uziembło, Wawrzykowska 2002, s. 13). Wiadomo także, że pod koniec XIX wieku w ramach organizowanych „wycieczek” badano powierzchniowo również wydmy wokół Torunia (Uziembło, Wawrzykowska 2011). Po długich staraniach niemieckiemu towarzystwu Coppernicus... (C-V) udało się w 1861 r. utworzyć Städtisches Museum, gromadzące zabytki, które były własnością gminy, a dzięki apelom szybko zebrano znaczną liczbę zabytków (Wawrzykowska 2002).

Powstanie Towarzystwa Naukowego w Toruniu (TNT) w 1875 roku wiązało się z rozwojem polskiego ruchu narodowego na Pomorzu (Wawrzykowska 2002, s. 38). W tym też czasie na Pomorzu i ziemi chełmińskiej prace wykopaliskowe i inwentaryzacyjne prowadzili m.in.: Gotfryd Ossowski w latach 1875–1878 oraz ksiądz Kazimierz Chmielecki w latach 1904–1911 (Wawrzykowska 2002). W wyniku połączenia zbiorów muzealnych, znajdujących się w posiadaniu towarzystw naukowych polskiego i niemieckiego (TNT i C-V), co miało miejsce w 1930 roku, powstało jedno Muzeum Miejskie (Katalog... 2011). W 1931 r. pracę w ówczesnym Muzeum podjął Tadeusz Waga na stanowisku kustosa Działu Prehistorycznego, a w 1933 r. Jacek Deleka (Wawrzykowska 2002; Uziembło, Wawrzykowska 2002). Okres II wojny światowej przerwał działalność archeologów i historyków. Pomimo trudnych warunków i czasu, w jakim przyszło pracować ówczesnym badaczom przeszłości i miłośnikom historii oraz sztuki, Muzeum Miejskie w Toruniu swoją działalność wznowiło w lutym 1945 roku (Wawrzykowska 2002; Uziembło, Wawrzykowska). Rok później na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika powstała pierwsza Katedra Prehistorii w Toruniu, której kierownikiem został prof. Roman Jakimowicz. Jego pierwszym asystentem był Bonifacy Zielonka, który przez wiele lat prowadził badania m.in. na Kujawach (Chudziakowa 2002, s. 6). Należy też dodać, że od końca lat 50. XX w., a zwłaszcza od początku lat 60., pracownicy Działu Archeologii Muzeum oraz Uniwersytetu podejmowali badania oraz nadzory na wielu stanowiskach, jednak problematyka badawcza dotyczyła w głównej mierze czasów od neolitu do średniowiecza.

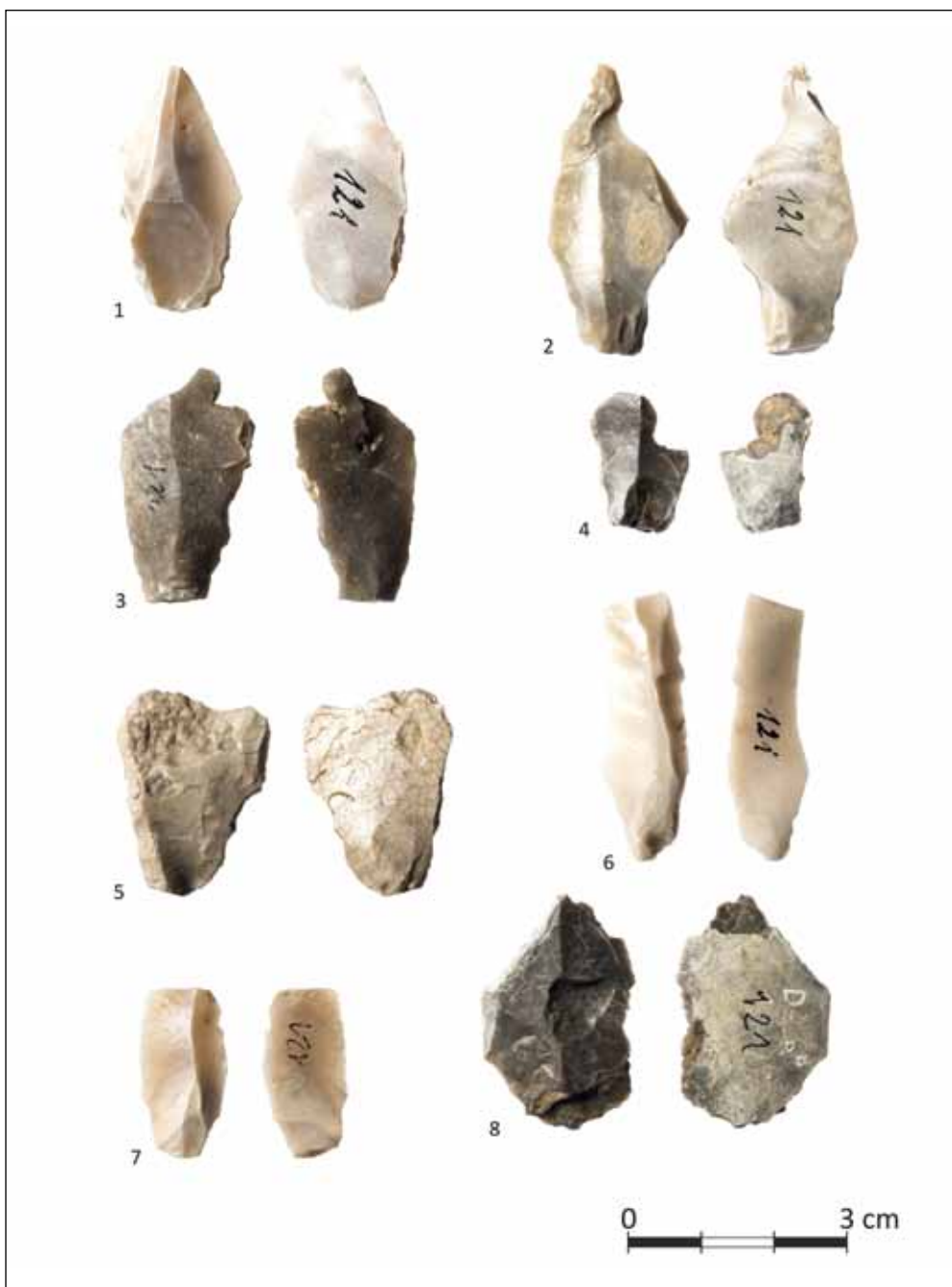
Jednym z najstarszych odkrytych na terenie Torunia stanowisk z epoki kamienia jest stanowisko archiwalne (1866, dokładne miejsce odkrycia nie jest znane), prawdopodobnie zlokalizowane po prawej stronie Wisły i określane w księgach inwentarzykowych MOT jako *Toruń lub Toruń-wzgórza piaskowe*. Odkrycie powyższych wytworów wiąże się najprawdopodobniej z działalnością wspomnianego wyżej towarzystwa C-V. Wśród zmieszanych wyrobów krzemienych typowych dla neolitu i mezolitu, zebranych z ww. miejsca, w zbiorze wystąpiły również narzędzia krzemienne charakterystyczne dla schyłkowego paleolitu, m.in.: pojedyncze liściaki (w tym fragmenty) typu

Lyngby i półtylczak w typie Federmesser (ryc. 2:8). Należy podkreślić, iż te narzędzia krzemienne uwzględnił i zilustrował w 1982 r. Marian Marciniak w swojej pracy magisterskiej pt. *Kultury archeologiczne paleolitu schyłkowego i mezolitu w Dolinie Dolnej Wisły* oraz w artykule z 1995 r.

Kolejnym miejscem, z którego pozyskano wyroby krzemienne na obszarze Torunia, są Kozackie Góry położone po prawej stronie Wisły. Jak wzmiankuje Abraham Lissauer, „na Kozackich Górach w Toruniu na powierzchni znajdowało się wiele wytworów krzemiennych, rdzeni, ich wieku nie ustalono” (Lissauer 1887, s. 30). Stanowisko to zostało odkryte w latach 1850–1878 i jest określane w księdze inwentarzowej MOT jako *Toruń-Kozackie Góry* (Ossowski 1880–81, s. 98; Bielińska-Majewska, Kucharski 2014). Wśród krzemieni zebranych z ww. stanowiska wystąpiły: wióry, odłupki, odpady (w tym jeden z k. czekoladowego) oraz pojedyncze narzędzia. Ponadto w zbiorze tym obecne są wyroby krzemienne typowe dla neolitu i mezolitu. Wzmianki na temat znalezisk pochodzących z powyższego stanowiska przekazują w swoich publikacjach następujący autorzy: Lissauer 1877; Ossowski 1880–81; Chmielecki 1909; Rajewski 1936; Matuszewska-Kola 1975; Uziembło 2003.

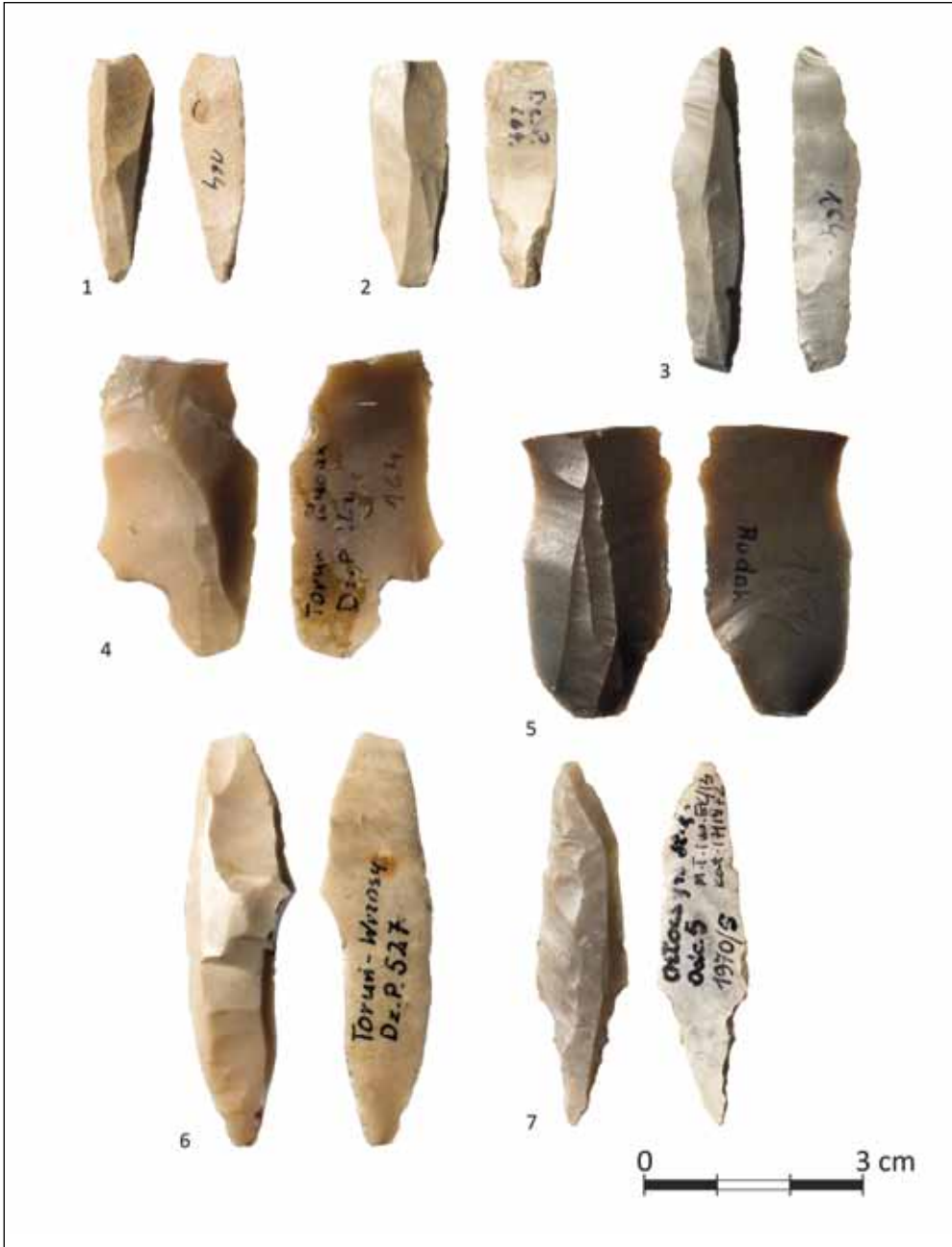
W wybranej literaturze (Rajewski 1936; Matuszewska-Kola 1975; Prinke 1975; Uziembło 2003) odnajdziemy również informacje o kilku pozostałych archiwalnych stanowiskach położonych na terenie Torunia lub w okolicy miasta (ryc. 3). W zbiorach MOT, przechowywane są materiały pochodzące z obszaru znanego jako Toruń-Wrzosy (lub Wrzosy), zlokalizowanego po prawej stronie Wisły. Jak ustalono, z miejsca tego znane są następujące stanowiska: *Toruń-Wrzosy 1, 3 oraz stan. (?)*. Stanowisko *Toruń-Wrzosy 1* było powierzchniowo badane przez Konrada Jażdżewskiego w 1928 r. W 1972 r. Bogusława Wawrzykowska i Andrzej Prinke próbowali ponownie zlokalizować odkryte wcześniej stanowisko. Wyroby krzemienne, które powiązano ze stanowiskiem *Toruń-Wrzosy stan. (?)* odkrył najprawdopodobniej A. Semrau w 1910 r. Wśród odkrytych wówczas wyrobów, które można powiązać ze schyłkowym paleolitem odnajdziemy także wyroby datowane na neolit. Ponadto w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu znajduje się liściak, prawdopodobnie zebrany ze stanowiska 2 (lub II), odkryty „na zachód od szosy do Łysomic”. Jak wstępnie ustalono, narzędzie to przypuszczalnie pochodzi z badań powierzchniowych Konrada Jażdżewskiego, prowadzonych w 1928 r. w okolicy wspomnianych wyżej stanowisk (Rajewski 1936; Uziembło 2003).

W ogólnych opracowaniach dotyczących najstarszych dziejów Polski pojawiają się (choć bardzo sporadycznie) informacje o wybranych stanowiskach pochodzących z obszaru Torunia i jego okolic. Przykładowo, Tadeusz Waga w swoim opracowaniu pt. *Pomorze w czasach przedhistorycznych* z 1934 r. wzmiankuje i ilustruje pojedyncze narzędzia krzemienne, pozyskane m.in. z Podgórze (Waga 1934) zlokalizowanego po lewej stronie Wisły. W literaturze (Łęga 1933; Rajewski 1933; Waga 1934; Prinke 1975; Kostrzewski 1966; Taute 1968) informacje na temat wyrobów krzemienych odkrytych w tym miejscu znajdziemy pod nazwą *Toruń-Podgórze (lub Podgórze)*.

Ryc. 2. Wybrane wyroby krzemienne ze stanowiska Toruń (wzgórza piaskowe);
zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu

Fig. 2. A selection of flint artefacts from Toruń (sand hills); collection
of the District Museum in Toruń

Ryc. 3. Wybór wyrobów krzemiennych ze zbiorów archiwalnych, stanowiska:
 1–5 – Brzoza (dawniej Toruń-Rudak), 6 – Toruń (Wrzosa),
 7 – Otloczyn; zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu

Fig. 3. A selection of archival flint artefacts from sites: 1–5 – Brzoza (former Toruń-Rudak),
 6 – Toruń (Wrzosa), 7 – Otloczyn; collection of the District Museum in Toruń

Na powyższym terenie wyróżnić można trzy stanowiska: 1, 2, 4 (dwa z nich, stan. 1 i 4, znajdują się w kolekcji MOT). Nie mamy dokładnej informacji co do miejsca odkrycia krzemieni ze stanowiska *Toruń-Podgórz 1*. Zachowana metryczka nosi tylko napis, iż jest to stanowisko *Podgórz 1*, z którego pozyskano m.in.: wióry, odłupki oraz odpady wykonane z krzemienia narzutowego. Sądzi się, iż wytwory te mogły zostać odkryte podczas badań powierzchniowych, prowadzonych przez Józefa Kostrzewskiego prawdopodobnie w latach 1912–1913. Ponadto przypuszcza się, że przechowywany w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu materiał krzemienisty, zebrany przez J. Kostrzewskiego, może pochodzić z tego samego miejsca. Materiał pozyskany ze stanowiska 2 (*Toruń-Podgórz*) pochodzi z badań powierzchniowych przeprowadzonych przez J. Kostrzewskiego w 1926 roku, a jest przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Wiadomo, iż liściaki zostały znalezione na wydmie („nad terenem kolejowym do Poznania, przy kamieniu 136”). Na podstawie przeprowadzonych kwerend ustalono z dużym prawdopodobieństwem, że o tych znaleziskach wspomina w swojej pracy Wolfgang Taute (1968), który publikuje je pod nazwą *Podgórz*.

Wyroby krzemienne pozyskane ze stanowiska *Toruń-Podgórz 4* zostały odkryte podczas badań weryfikacyjnych, przeprowadzonych w 1972 roku przez Bogusławę Wawrzykowską i Andrzeja Prinkego. Ponadto z *Grębocina (stan.?)* znany jest liściak świderski, o którym wspominają w swojej pracy Kostrzewski (1966) oraz Waga (1934). Prócz tego Tadeusz Waga (1934) oraz Wiesława Matuszewska-Kola (1974) wzmiankują również o archiwalnych znaleziskach krzemienistych zebranych z *Łysomic* koło Torunia. Należy też dodać, że w zbiorach MOT znajdują się pojedyncze narzędzia krzemienne, m.in. liściaki pochodzące z *Rzęczkowa*.

Krótkiej charakterystyki wymaga również kompleks w *Brzozie*³ (dawniej *Toruń-Rudak*), zlokalizowany po lewej stronie Wisły, z którego pozyskano największą ilość wyrobów krzemienistych (ponad 10 000). Obszar ten znany jest w literaturze jako: kompleks stanowisk, krzemienic lub znalezisk krzemienistych (Prinke 1975, 1980; Marciniak, Mroczyński 1983, Kukawka i inni 1996; Cyrek 2002; Cyrek, Sudoł 2009; Bielińska-Majewska 2006, 2009, 2013, 2015a). Zgodnie z aktualnymi ustaleniami Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, teren, na którym znajdują się znaleziska krzemienne (do początku lat 90. XX w. występujący pod nazwą: kompleks stanowisk *Toruń-Rudak*) określony został jako jedno stanowisko: *Brzoza* o numerze 50 (AZP 40-44/250). Na podstawie przeprowadzonych kwerend ustalono, iż pierwsze wyroby krzemienne na tym obszarze odkryto pod koniec XIX i w początkach XX w. Dokumentuje to m.in. zbiór 61 wyrobów krzemienistych zapisany pod

³ Historię badań kompleksu w *Brzozie* (do 2001 r.) i problematykę związaną z numeracją poszczególnych punktów/stanowisk na tym obszarze szerzej przedstawiono w artykule pt. *Z historii badań schyłkowo-paleolitycznego kompleksu krzemienic w Brzozie (dawniej Toruń-Rudak)* (Bielińska-Majewska 2015a).

numerem inwentarzowym MT/A/164 (dawny numer II.D.410), których miejsce znalezienia określone zostało jako *plac ćwiczeń-Rudak* (lewy brzeg Wisły, przy wodzie w zakolu). Materiały te najprawdopodobniej zebrał Arthur Semrau, kustosz ówczesnego Städtisches Museum w Toruniu. W zbiorze, prócz odłupków, wiórów, podstępów wykonanych głównie z krzemienia narzutowego, wyróżniono także fragmenty liściaków dwukątowych, obłęcznik (?), liściak, a także fragment wióra (ryc. 3:1–5).

W zbiorach MOT prócz materiałów archiwalnych, które odkrył A. Semrau, odnajdziemy również zabytki krzemienne, które pochodzą z ww. kompleksu, a odkryte zostały przez Jacka Delektę w 1934 r. a także Bonifacego Zielonkę w latach 1965 i 1970. Można dodać, że materiał określony jako archiwalny, a więc zebrany od końca XIX wieku do początku lat 70. XX w. na wyżej opisanym obszarze i przechowywany w zbiorach MOT liczy ponad 1000 wyrobów krzemiennych, wśród których notujemy zarówno wióry, odłupki, rdzenie, odpady, jak i narzędzia odpowiadające przede wszystkim schyłkowopaleolitycznemu technokompleksowi z liściakami, głównie kultury świderskiej (Bielińska-Majewska 2013). Pewne zainteresowanie opisanym wyżej kompleksem nastąpiło w latach 70. XX w. W latach 1972–1973 Andrzej Prinke i Bogusława Wawrzykowska przeprowadzili badania powierzchniowo-weryfikacyjne na wspomnianym obszarze (Prinke 1975, 1980; Kobusiewicz 1999). Badania powierzchniowe przeprowadzili również Marian Marciniak i Wojciech Mroczyński w 1979 r. W 1996 r. badaniami terenowymi o charakterze weryfikacyjno-sondażowym kierowali Stanisław Kukawka i B. Wawrzykowska, a w 2001 r. kompleks badał sondażowo Krzysztof Cyrek. Od 2015 r. badania wykopaliskowe prowadzi tu Muzeum Okręgowe w Toruniu. Wyroby krzemienne odkryte na obszarze kompleksu w Brzozie dokumentują w znacznej mierze pobyt społeczności wiązanych ze schyłkowopaleolitycznym technokompleksem z liściakami. Wśród odkrytych inwentarzy występują także pojedyncze, typologiczne elementy nawiązujące do schyłkowopaleolitycznego technokompleksu z tylczakami.

Należy także zauważyć, iż prócz ww. stanowisk, na kilku innych, zlokalizowanych po lewej stronie Wisły, odkryto pojedyncze wyroby krzemienne, które również można powiązać ze schyłkowym paleolitem. Wspomnieć trzeba o pojedynczych wytworach wykonanych z krzemienia narzutowego pochodzących z badań Konrada Jażdżewskiego, odkrytych na wydmach (nad Wisłą) na stanowisku *Nieszawka stan. 1*. Istnieje przypuszczenie, że zbiór ten jest fragmentem zespołu przechowywanego także w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Ponadto ze stanowiskiem *Brzoza (wieś)* łączy się odkrycie wióra ze śladem dwupiętowości, pozyskanego podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez Bonifacego Zielonkę w 1970 r.; ten sam badacz pod koniec lat 60. XX w. w *Otłoczynie stan. (?)* odkrył liściak trzpieniowaty. W zbiorach MOT znajdują się też pojedyncze wyroby krzemienne (w tym: liściak trzpieniowaty, rylec i fragm. wiórów), znalezione w *Otłoczynie stan. 1*, które powiązano ze schyłkowopaleolitycznym technokompleksem z liściakami (ryc. 3:7). Pozostałe odkryte wyroby krzemienne uznano za formy młodsze niż schyłkowy paleolit.

Wspomniane stanowisko Otłoczyn stan. 1 badane przez Henryka Wiklaka w 1970 r., związane było z osadą rzymską.

W świetle dotychczasowej wiedzy można powiedzieć, iż zainteresowanie znaleziskami krzemiennymi, które można powiązać ze schyłkowym paleolitem na obszarze Torunia i jego okolic, przypada na koniec XIX i początki XX w. Wtedy pierwsze ekspedycje-wycieczki związane były z i działalnością polskiego, i niemieckiego towarzystwa naukowego i polegały głównie na gromadzeniu odkrytego materiału krzemienego w istniejących wówczas muzeach. Czas między wojnami i po 1945 r. to okres badań powierzchniowych, związany z odkrywaniem i gromadzeniem m.in. nowych znalezisk krzemiennych. Okolice Torunia odwiedzali wówczas badacze z innych ośrodków naukowych: Konrad Jażdżewski i Józef Kostrzewski. To również czas badań m.in. Bonifacego Zielonki. Lata 70–90. XX w. to intensywność głównie eksploracji powierzchniowo-weryfikacyjnych i powierzchniowych, prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Kierowali nimi zarówno pracownicy Muzeum Okręgowego w Toruniu, jak i obecnego Instytutu Archeologii UMK oraz przedstawiciele Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu. Warto zauważyć, iż tym czasie, w nieznaczej odległości od Torunia, odkryto m.in. wyroby krzemienne charakterystyczne dla schyłkowego paleolitu na kilku stanowiskach w *Dzikowie* (stan. 32, 69, 72, 33, 43, 31, 42, 41, 47, 46 i 26⁴). Stanowiska te badane były powierzchniowo głównie przez Stanisława Kukawkę i Jolantę Małecką-Kukawkę z obecnego IA UMK. Badacze ci w 2010 r. odkryli również schyłkowopaleolityczne wyroby krzemienne m.in. na stanowiskach 69 i 34 w *Osieku nad Wisłą* (Bielińska-Majewska 2015b). Pojedyncze schyłkowopaleolityczne wyroby krzemienne odkryto podczas badań na stanowiskach: *Sąsiecno* (stan. 2), *Toruń-Wianki* (stan. 287), *Toruń-Kaszczorek* (stan. 276) oraz *Toruń – Fort Żółkiewskiego* (stan. 327). Wybrane znaleziska pochodzące z badań powierzchniowych w ramach AZP z obszaru Torunia wzmiankował także Jacek Woźny w swej publikacji z 1996 r. Można też dodać, iż na początku lat 90. XX w. z obszaru określanego potocznie jako Toruń-Lisi Ogon (AZP) pozyskano narzędzia krzemienne charakterystyczne dla schyłkowego paleolitu (ryc. 4). Zauważyć też można, iż w tym czasie badania archeologiczne Torunia oraz jego okolicy były bardziej skoncentrowane na odkrywaniu i poszukiwaniu młodszych kultur archeologicznych niż te, które można wiązać ze schyłkowym paleolitem.

W tym miejscu należy przypomnieć, że podczas szerokopłaszczyznowych badań ratowniczych, związanych z budową autostrady A-1, prowadzonych w latach 2004 i 2009 przez zespół z IA UMK na stanowisku wielokulturowym *Kamionki Duże 15*, które znajduje się niedaleko Torunia, odkryto pojedyncze wyroby krzemienne, także powiązane ze schyłkowym paleolitem (Cyrek, Bielińska-Majewska 2014).

⁴ Stanowisko Dzikowo 33 było badane powierzchniowo w 2003 r., natomiast na wielokulturowym stanowisku Dzikowo 26 przeprowadzono badania wykopaliskowe w 2003 r., tam wśród odkrytych wyrobów wystąpiły także elementy schyłkowopaleolityczne.

Na zakończenie warto nadmienić, iż w latach 2013–2017⁵ autorka z ramienia MOT przeprowadziła badania wykopaliskowe na obszarze Torunia i w jego okolicach⁶. W 2013 r. prace prowadzone były na stanowisku *Skrzypkowo 14*, na którym odkryto materiały archeologiczne związane ze schyłkowym paleolitem, mezolitem i neolitem. Dodać można, iż w 2008/2009 obszar ten badał powierzchniowo prof. Kukawka wraz ze studentami i doktorantami z IA UMK (ryc. 5). W 2014 r. prace terenowe prowadzone były w Toruniu, stan. 304 i 306–318 (Toruń-Lisi Ogon), natomiast w latach 2015–2017 na stanowisku Brzoza 50 (d. Toruń-Rudak). Badania w Brzozie dostarczyły w pierwotnym układzie planigraficznym i stratygraficznym ponad 7000 wyrobów krzemienych, charakterystycznych przede wszystkim dla schyłkowopaleolitycznego technokompleksu z liściakami. Na stanowiskach przeprowadzono również wybrane badania specjalistyczne⁷.

PODSUMOWANIE

Zarys historii badań archeologicznych związanych ze schyłkowym paleolitem wskazuje, że już od końca XIX w. istniało pewne zainteresowanie znaleziskami kamiennymi na omawianym obszarze, natomiast na przestrzeni lat zmieniało się podejście metodyczne pozyskiwania ww. źródeł. Dzięki zaangażowaniu wielu pokoleń pracowników, badaczy związanych zarówno ze środowiskiem muzealnym oraz uniwersyteckim zlokalizowano wiele punktów, na których wystąpił ślad najstarszego osadnictwa na badanym terenie.

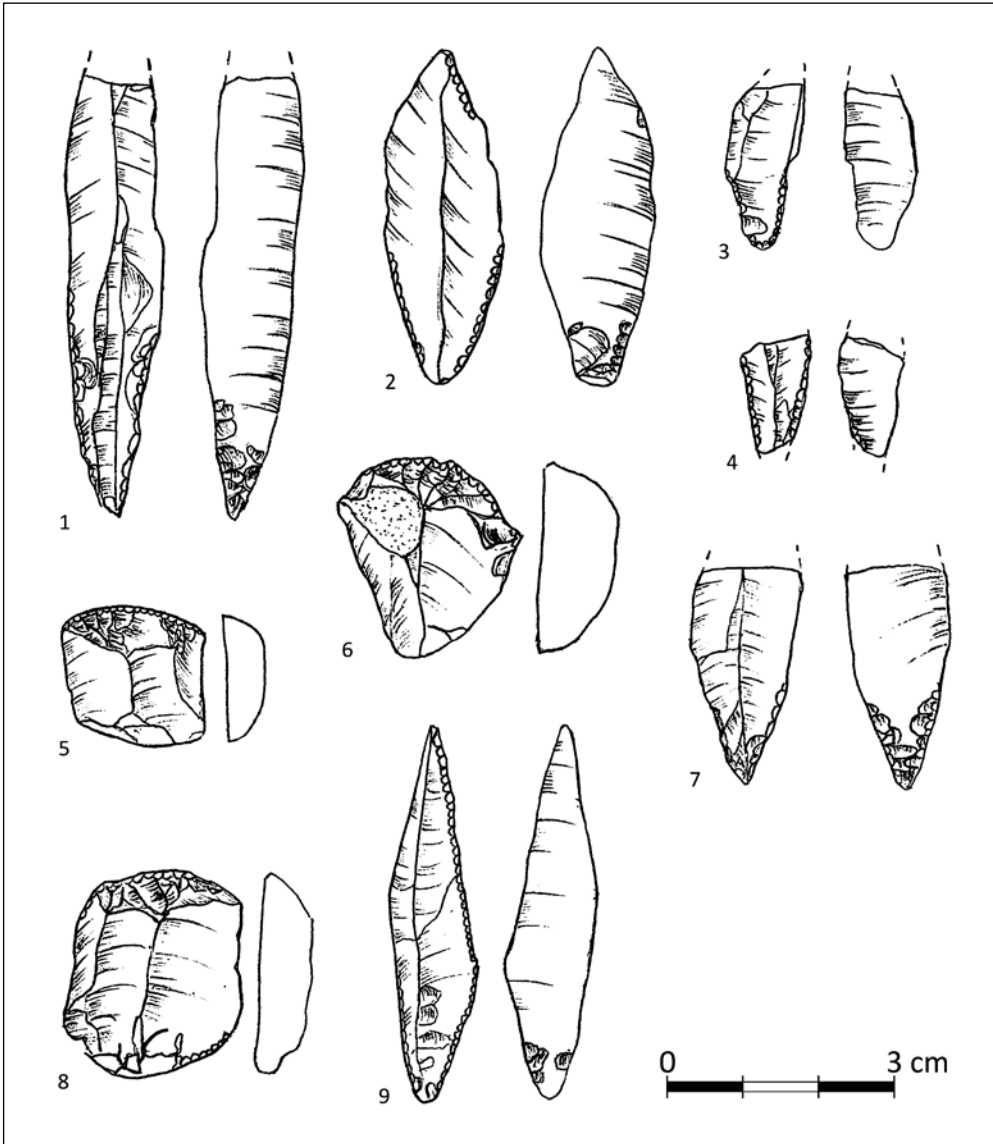
W rekonstrukcji zdarzeń kulturowych w schyłkowym paleolicie na określonym obszarze, powinny być uwzględniane wszystkie znane, w tym także archiwalne wyroby krzemienne (pomimo znacznych ograniczeń interpretacyjnych wynikających z metodyki ich pozyskania). Zabytki te, stanowią uzupełnienie źródłowe oraz są jedynym świadectwem istnienia najstarszego osadnictwa na terenie Torunia i jego najbliższej okolicy. Dlatego, podejmując próbę przedstawienia sytuacji kulturowej, jaka mogła mieć miejsce w pobliżu i na obecnym obszarze Torunia w schyłkowym paleolicie, na-

⁵ Konsultantem merytorycznym wymienionych badań był prof. Krzysztof Cyrek z Instytutu Archeologii UMK. Badania finansowane były przez Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu i Muzeum Okręgowe w Toruniu.

⁶ Wstępne wyniki wybranych badań przedstawiono podczas XX Jubileuszowej Sesji Pomorzoznawczej, która odbyła się w Gdańsku w 2015 r. oraz w artykule złożonym do druku przez autorkę do Muzeum Archeologicznego w Gdańsku pt. *Epoka kamienia – badania wykopaliskowe Muzeum Okręgowego w Toruniu w latach 2013–2015*.

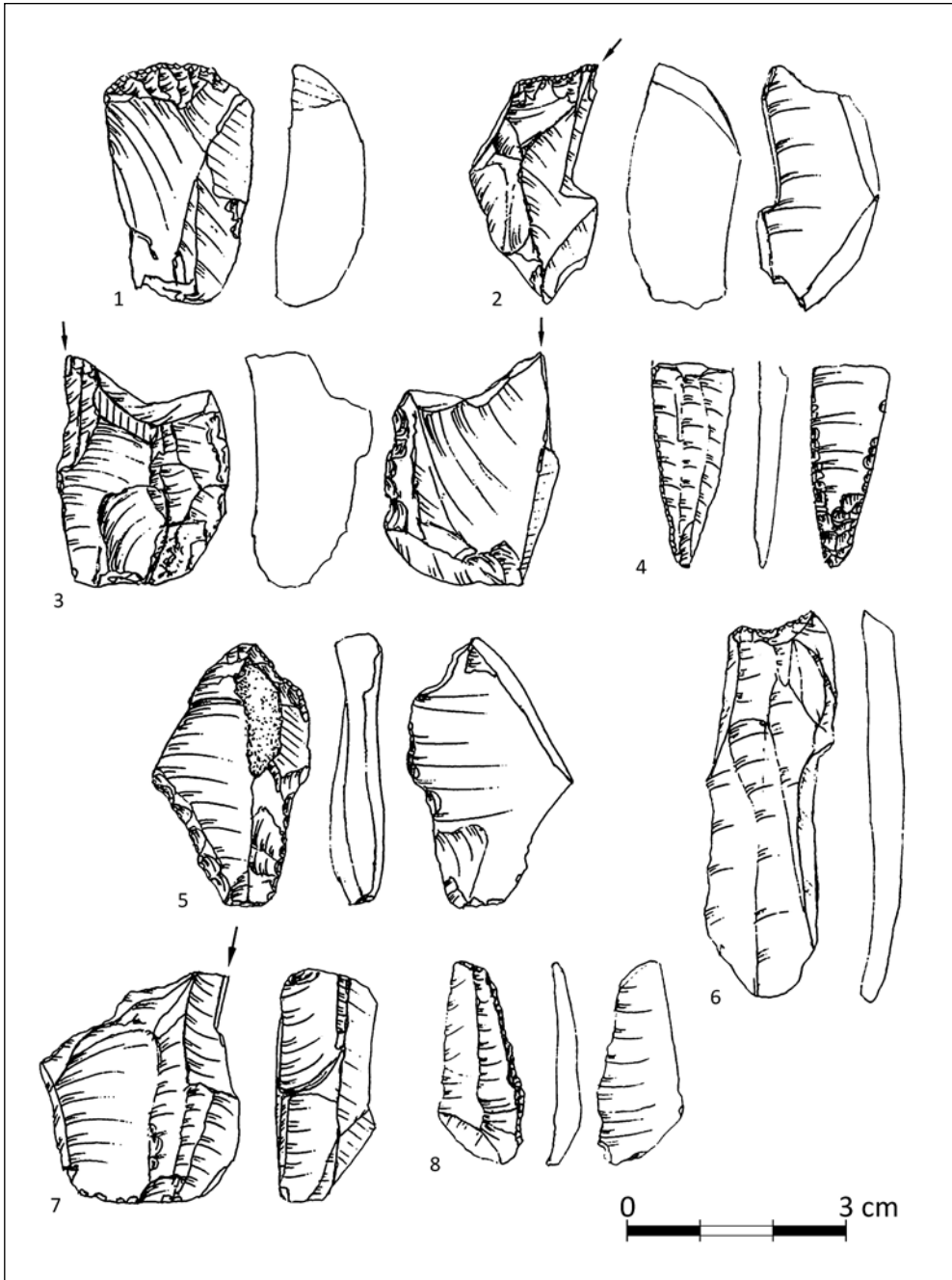
⁷ Na stanowisku w Skrzypkowie 14 autorem badań geomorfologicznych był ówczesny doktorant Karol Tyłmann z Zakładu Geologii i Hydrogeologii UMK, na pozostałych stanowiskach Marcin Sobiech (doktorant, Katedra Geologii i Hydrogeologii, Wydział Nauk o Ziemi, UMK). Autorem analizy środowiska geograficznego i pedostratygrafii stanowiska w Brzozie jest dr hab. Michał Jankowski, prof. UMK (Katedra Gleboznawstwa i Kształcenia Krajobrazu, Wydział Nauk i Ziemi). Autorem badań specjalistycznych – datowanie metodą TL/OSL – jest prof. Tomasz Kalicki (Instytut Geografii, Uniwersytet J. Kochanowskiego w Kielcach).

leży zwrócić uwagę na wszystkie znane źródła, w tym i takie, które odkryto w ramach badań powierzchniowych związanych z Archeologicznym Zdjęciem Polski. Jednocześnie trzeba mieć na uwadze, iż miejsca te w przyszłości powinny być zweryfikowane metodą wykopaliskową. Wszystkie przedstawione w niniejszym artykule źródła

Ryc. 4. Toruń (Lisi Ogon), gm. Toruń. Wybrane narzędzia pochodzące z badań powierzchniowych z początku lat 90. XX w.; zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu

Fig. 4. Toruń (Lisi Ogon), Toruń commune. A selection of flint artefacts from surface surveys of early 1990s; collection of the District Museum in Toruń

Ryc. 5. Skrzypkowo 14, gm. Obrowo. Wybrane narzędzia pochodzące z badań powierzchniowych w sezonie 2008/2009; zbiory Instytutu Archeologii UMK w Toruniu

Fig. 5. Skrzypkowo 14, Obrowo commune. A selection of flint artefacts from surface surveys of 2008/2009; collection of the Institute of Archaeology NCU in Toruń

archeologiczne rysują nam obraz aktywności schyłkowopaleolitycznych łowców na interesującym nas obszarze. Odrębną wartość naukową mają materiały źródłowe pozyskane w trakcie badań wykopaliskowych, które dostarczają istotnych informacji potrzebnych do interpretacji i dalszych analiz.

W niniejszym artykule podjęto jedynie próbę przedstawienia historii i aktualnego stanu badań najstarszych społeczności bytujących na opisywanym terenie. Obecność miejsc (stanowisk archeologicznych), na których odkryto materiały krzemienne związane przede wszystkim ze schyłkowopaleolitycznym technokompleksem z liściami, w mniejszym stopniu z tylczakami, świadczy o tym, iż strefa ta, odznaczała się odpowiednimi walorami środowiskowymi oraz budziła zainteresowanie ówczesnych łowców. Materiały krzemienne pochodzące z Torunia, jak i odkryte niedaleko miasta, ze szczególnym uwzględnieniem kompleksu w Brzozie, powinny być uwzględniane w szerszych opracowaniach dotyczących paleolitu schyłkowego w Polsce. Kontynuacja badań wykopaliskowych zwłaszcza okolic Torunia jest niezwykle istotna w weryfikacji dotychczasowych ustaleń związanych z sytuacją kulturowo-chronologiczną, jaka miała miejsce w pobliżu Torunia w schyłkowym paleolicie, zwłaszcza w kontekście ostatnich odkryć.

Adres autorki:
dr Beata Bielińska-Majewska
Dział Archeologii
Muzeum Okręgowe w Toruniu
ul. Jakuba 20a
87-100 Toruń

BIBLIOGRAFIA

Bielińska-Majewska B.

- 2006 *Zabytki krzemienne pochodzące z badań wykopaliskowych kompleksu stanowisk schyłkowopaleolitycznych w Brzozie, gm. Wielka Nieszawka przeprowadzonych w 1996 roku*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, t. XV, s. 57–81.
- 2009 *Schyłkowopaleolityczne materiały krzemienne z kompleksu stanowisk w Brzozie, gm. Wielka Nieszawka (badania wykopaliskowe w 2001 roku)*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Toruniu”, t. XVII (2008), s. 117–140.
- 2013 *Research raport: Some comments on Late Palaeolithic lithic raw material economy in the Toruń Basin – based on selected sites*, “Anthropologie, International Journal of the Science of Man”, L/4, Brno, 2012, s. 465–488.

- 2015a *Z historii badań schyłkowopaleolitycznego kompleksu krzemienic w Brzozie (Toruń-Rudak)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia, t. 34 (2015), s. 149–162.
- 2015b *Późny paleolit w dorzeczu dolnej Wisły i środkowej Warty*, mpis rozprawy doktorskiej, Archiwum UMK.
- Bielińska-Majewska B., Kucharski L.
- 2014 *Z dziejów archeologii toruńskiej. Muzealne zbiory archeologiczne z dawnych Prus Zachodnich. Zarys historii badań od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza*, [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, red. M. Fudziński, H. Paner, s. 91–105.
- Chmielewski K.
- 1909 *Człowiek przedhistoryczny w Prusiech Zachodnich oraz Przewodnik po zbiorach Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. I, z. 7–8.
- Chudziakowa J.
- 2002 *Działalność badawcza i dydaktyczna Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (1946–2002)*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń, s. 67–72.
- Cyrek K.
- 2002 *Paleolit schyłkowy i mezolit w dolinie Wisły pomiędzy Toruniem a Grudziądzem*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń, s. 81–90.
- Cyrek K., Bielińska-Majewska B.
- 2014 *Ostatni łowcy reniferów nad dolną Wisłą*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, s. 11–23.
- Cyrek K., Sudoł M.
- 2009 *Z najnowszych badań nad paleolitem schyłkowym na Pomorzu Wschodnim*, [w:] *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 67–84.
- Katalog wystawy
- 2011 *150 lat Muzeum Okręgowego w Toruniu 1861–2011*, red. A. Ziembalska, Toruń.
- Kobusiewicz M.
- 1999 *Ludy zbieracko-łowieckie w północno-zachodniej Polsce*, Poznań.
- Kondracki J.
- 2009 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- Kostrzewski J.
- 1966 *Pradzieje Pomorza*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kukawka S.
- 2003 *Wstępne wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 2003 roku na wielokulturowym stanowisku w Dzikowie, gm. Obrowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 26 (obszar AZP 41-45, nr stan na obszarze AZP 66)*, mpis, Instytut Archeologii UMK w Toruniu.

- Kukawka S., Małecka-Kukawka J., Wawrzykowska B.
1996 *Sprawozdanie z badań archeologicznych kompleksu stanowisk schyłkowopaleolitycznych w Brzozie, gmina Wielka Nieszawka, przeprowadzonych w okresie 9–23 września 1996 roku*, mpis, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu.
- Lissauer A.
1887 *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.
- Łęga W.
1933 *Toruń i okolice w czasach przedhistorycznych*, Toruń.
- Marciniak M.
1982 *Kultury archeologiczne paleolitu schyłkowego i mezolitu w dolinie dolnej Wisły (od Torunia do Grudziądza)*, Toruń, mpis pracy magisterskiej, Dział Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu.
1995 *Paleolit i mezolit w Międzyrzeczu Wisły, Drwęcy i Osy*, [w:] *Najnowsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza*, red. W. Filipowiak, Szczecin, s. 49–63.
- Marciniak M., Mroczyński W.
1983 *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne z kompleksu stanowisk kultury świderskiej w Toruniu-Rudaku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia, t. VII, s. 3–39.
1980 *Schyłkowopaleolityczne stanowiska kultury świderskiej w Toruniu-Rudaku*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, VII, s. 127–163.
- Matuszewska-Kola W.
1974 *Źródła do studiów nad epoką kamienia z terenu powiatu toruńskiego*, cz. I, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia, t. IV, z. 60, s. 25–67.
1975 *Źródła do studiów nad epoką kamienia z terenu powiatu toruńskiego*, cz. II, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia, t. V, z. 68, s. 17–59.
- Ossowski G.
1880–1881 *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich z przyległymi częściami W. Księstwa Poznańskiego. Tekst objaśniający. Na podstawie badań dokonanych w latach 1875–1878*, Kraków.
- Prinke A.
1975 *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne i mezolityczne z okolic Torunia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia, t. V, s. 3–15.
- Rajewski Z.A.
1936 *Nowe nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w roku 1928*, „Przegląd Archeologiczny”, t. V, Poznań, s. 203–217.
- Taute W.
1968 *Die Stielspitzen-Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa*, Koln–Graz.
- Uziembło R.
2003 *Rejestr stanowisk archeologicznych i znalezisk z terenu Torunia*, Toruń.

Uziembło R., Wawrzykowska B.

2002 *Z dziejów publicznych zbiorów archeologicznych w Toruniu. Katalog wystawy*, Toruń.

2011 *Muzealne zbiory archeologiczne Torunia*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Muzeum Okręgowego w Toruniu 1861–2011*, s. 119–153.

Waga T.

1934 *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń.

Wawrzykowska B.

2002 *Zarys historii muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń, s. 31–56.

Woźny J.

1996 *Schyłkowopaleolityczne materiały ze stan. 329 w Toruniu jako przyczynek do zróżnicowania liściaków dwukątowych kultury świderskiej*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 48, s. 50–57.

BEATA BIELIŃSKA-MAJEWSKA

FROM THE HISTORY OF RESEARCH ON THE LATE PALAEO-LITHIC OF TORUŃ AND ITS SURROUNDINGS

SUMMARY

The author of the paper aims to draw attention to the Late Palaeolithic flint artefacts from Toruń and its surroundings, to outline the history of archaeological penetration of the area, as well as to present the current state of research on the issue. The fact that in the broader studies on the Late Palaeolithic of Poland flint materials coming from Toruń and its surroundings are not accounted for on a satisfactory level cannot be ignored, especially, considering the amount of collected material and the fact that the areas archaeological penetration goes back as far as late 19th and early 20th century. The presence of sites with Tanged Point Technocomplex flint material in general, and Backed Piece Technocomplex in a lesser degree indicates that the above area has had the appropriate environmental quality and was of interest to the hunters of the time. Flint materials from Toruń and its immediate vicinity should be included in wider studies of the Late Palaeolithic in Poland, with particular reference to the Brzoza site complex. Continuation of excavation works in the vicinity of Toruń is extremely important in verifying the existing state of knowledge related to the cultural and chronological situation of the region in that period, especially in the context of the most recent discoveries.

Translated by Maciej Majewski